

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری (ره)
رساله دکتری (PH.D)

رشته تحصیلی الهیات و معارف اسلامی
گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

واکاوی پالایش محتوا (فیلترینگ) از منظر فقهی
(با نظر به فهرست منتشره کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه)

استاد راهنما:

دکتر علیرضا عابدی سرآسیا

استاد مشاور:

دکتر عباسعلی سلطانی

دانشجو:

جواد جاویدنیا

شهریورماه ۱۳۹۷

صورت جلسه دفاع از رساله دکتری

جلسه دفاع از رساله دکتری آقای **حاجو جاوید نیا** به شماره دانشجویی ۹۱۶۶۸۰۵۰۲۴، رشته الهیات و معارف اسلامی گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی در ساعت ۹ روز سه شنبه مورخ ۱۳۹۷/۶/۲۰ در محل دانشکده الهیات و با عنوان:

«واکاوی پالایش محتوا (فیلترینگ) از منظر فقهی (با نظر به فرست مستشره کار کرده تعیین مصادیق محتوای مجرمانه)»

با حضور امضاء کنندگان ذیل برگزار گردید و بر اساس کیفیت رساله و دستاوردهای آن، ارائه دفاعیه و نحوه پاسخ به سئوالات، رای نهایی هیات داوران به شرح ذیل اعلام گردید:

درجه رساله: سایه خوب

نمره رساله به عدد: ۱۸ به حروف: حده

استاد(ان) راجه‌ها و مشاور:

۱- استاد راجه‌ها: دکتر طهری رضا جلدی سرآسیا (استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد)

۲- استاد مشاور: دکتر جاسعلی سلطانی (دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد)

هیات داوران:

۱- دکتر عبدالرضا جوان جعفری (دانشیار گروه حقوق دانشگاه فردوسی مشهد)

۲- دکتر حسین صدری (استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد)

۳- دکتر محمد تقی فغلی (استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد)

نایبند تحصیلات تکمیلی:

معاون پژوهش و فناوری دانشکده:

دکتر محمد تقی فغلی

مدیر گروه:

دکتر محمد تقی فغلی

دکتر سید محمد مهدی قبولی در افشان

دانشگاه

تعهدنامه

این جانب جواد جاویدنیا دانشجوی دوره دکتری رشته الهیات و معارف اسلامی گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی پردیس بین‌الملل دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده رساله واکاوی پالایش محتوا (فیلترینگ) از منظر فقهی (با نظر به فهرست منتشره کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه) تحت راهنمایی دکتر علیرضا عابدی سرآسیا متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این رساله توسط این جانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهش‌های محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در رساله تا کنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد است و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد- پردیس بین‌الملل» و یا «Ferdowsi University of Mashhad – International Campus» به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از رساله رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

امضاء دانشجو:

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم‌افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد است. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله بدون ذکر مرجع مجاز نیست.
- متن این صفحه نیز باید در ابتدای نسخه‌های تکثیرشده وجود داشته باشد.

سیاسگزاری و تقدیم

حمد و ثنا به درگاه:

پروردگار یکتا که سلامتی و توفیق علم‌آموزی به این حقیر عنایت کرد.

سیاس و قدردانی از:

اساتید عزیز و بزرگوار که عالمانه و دلسوزانه این حقیر را در تدوین این پژوهش

راهنمایی و یاری نمودند:

استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر علیرضا عابدی سرآسیا

استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر عباسعلی سلطانی

استاد و مدیر گروه محترم جناب آقای دکتر محمدتقی فخلعی

بضاعتی قلیل هدیه به پیشگاه والای:

مادر نمونه تمام شیعیان جهان، حضرت زهرا (س)

ارباب بی‌بدیل همه آزادگان عالم، حضرت امام حسین (ع)

ولی نعمت همه ایرانیان، حضرت امام رضا (ع)

آخرین امید همه جهانیان گرفتار عذاب غیبت، حضرت امام زمان (عج)

روح پرفتوح بنیان‌گذار کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی (ره)

ارواح طیبه شهدای انقلاب و هشت سال دفاع مقدس و شهدای مدافع حرم

رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

و در نهایت خاکساری تقدیم به:

روح پاک پدرم، معلم ایستادگی صادقانه در تمام عرصه‌های زندگی‌ام

مادرم که وجودم برایش همه رنج بود و وجودش برایم همه مهر

همسرم، دریای بی‌کران فداکاری و عشق خالصانه

دو فرزندم، پناه خستگی و امیدهای بودم

بسمه تعالی
 مشخصات رساله تحصیلی دانشجویان
 دانشگاه فردوسی مشهد
 (پردیس بین الملل)

عنوان رساله: واکاوی پالایش محتوا (فیلترینگ) از منظر فقهی (با نظر به فهرست منتشره کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه)

نام نویسنده: جواد جاویدنیا

نام استاد راهنما: دکتر علیرضا عابدی سرآسیا

نام استاد مشاور: دکتر عباسعلی سلطانی

رشته تحصیلی: الهیات و معارف اسلامی گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی	گروه: فقه و مبانی حقوق اسلامی	دانشکده: الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری (ره)
تاریخ دفاع: ۱۳۹۷/۶/۲۰	تاریخ تصویب: ۱۳۹۳/۱۰/۶	
تعداد صفحات: ۳۳۰	مقطع تحصیلی: دکتری	

چکیده:

پالایش محتوای مجرمانه (فیلترینگ) موضوع مهمی است که بحث در زمینه کارآمدی یا ناکارآمدی آن به عنوان یک شیوه دفاع در مقابله با تهاجم فرهنگی و حفظ منافع سیاسی و اقتصادی کشور از جنبه‌های مختلف مطرح است. در این رساله سعی شده است، از دیدگاه فقهی و بر مبنای اصول کلی مستخرج از قرآن و روایات و نظرات فقهای عظام در برخی زمینه‌های سنتی مرتبط با آن، سیاست‌های کلی دین مبین اسلام در عرصه‌های چهارگانه اخلاق، دین، سیاست و اقتصاد در دنیای واقعی استخراج گردد و سیاست‌های کلی در عرصه مشترک دفاع از این حوزه‌های چهارگانه به دست آید و در نهایت این سیاست‌ها در فضای مجازی تبیین گردد و در خاتمه با توجه به این که پالایش جزئی از نظام دفاعی کشور محسوب می‌گردد، سیاست‌های کلی مشترک عرصه دفاع بر دنیای مجازی تطبیق داده شود و مبتنی بر آن سیاست کلان کشور در خصوص اعمال پالایش مورد نقد و بررسی قرار داده شود.

امضای استاد راهنما: تاریخ:	کلید واژگان: پالایش محتوای مجرمانه، فیلترینگ، فضای سایبر.
-------------------------------	--

فهرست مطالب

۱	.....	مقدمه
۲	.....	(۱) تبیین موضوع
۷	.....	(۲) اهمیت و ضرورت
۱۶	.....	(۳) پرسش‌های پژوهش
۱۶	.....	(۴) فرضیه‌ها
۱۷	.....	(۵) پیشینه پژوهش
۱۹	.....	(۶) نوآوری پژوهش
۲۰	.....	(۷) ابعاد کاربردی پژوهش
۲۰	.....	(۸) روش پژوهش
۲۰	.....	(۹) محدودیت‌های پژوهش
۲۱	.....	۱۰. ساختار پژوهش
۲۲	.....	فصل اول: کلیات
۲۳	.....	مبحث اول: مفاهیم
۲۳	.....	گفتار اول: پالایش محتوا
۲۵	.....	گفتار دوم: رابطه اینترنتی
۲۶	.....	گفتار سوم: محافل اینترنتی
۲۸	.....	مبحث دوم: وضعیت پالایش در سایر کشورها
۲۸	.....	گفتار اول: تاریخچه اعمال پالایش
۲۹	.....	گفتار دوم: پالایش آشکار یا پنهان
۳۰	.....	گفتار سوم: پالایش اجباری یا اختیاری
۳۲	.....	مبحث سوم: وضعیت پالایش در ایران
۳۲	.....	گفتار اول: تاریخچه اعمال پالایش
۳۶	.....	گفتار دوم: مبانی قانونی پالایش
۳۹	.....	گفتار سوم: مبانی عقیدتی پالایش
۴۳	.....	مبحث چهارم: چالش‌های اجتماعی پالایش
۴۳	.....	گفتار اول: آسیب‌های مادی و معنوی
۴۶	.....	گفتار دوم: آسیب‌های اجتماعی
۴۷	.....	گفتار سوم: آسیب‌های امنیتی
۴۸	.....	گفتار چهارم: ناکارآمدی شیوه اعمال پالایش
۵۱	.....	مبحث پنجم: چالش‌های فقهی پالایش محتوا
۵۱	.....	گفتار اول: تعارض با آزادی‌های فردی و اجتماعی
۵۸	.....	گفتار دوم: تعارض با حریم خصوصی
۶۲	.....	گفتار سوم: تعارض با قاعده سلطنت
۶۴	.....	گفتار چهارم: تعارض با قاعده لا ضرر
۶۸	.....	مبحث ششم: ارزش‌های بنیادین در سیاست دفاعی اسلام
۶۸	.....	گفتار اول: امنیت سیاسی
۷۱	.....	گفتار دوم: امنیت دینی
۷۲	.....	گفتار سوم: امنیت اخلاقی
۷۵	.....	گفتار چهارم: امنیت اقتصادی
۸۷	.....	فصل دوم: اصول سیاست دفاعی اسلام در فضای مجازی
۸۹	.....	مبحث اول: ضرورت آمادگی کامل در برابر تهاجمات فضای مجازی
۸۹	.....	گفتار اول: ادله فقهی
۱۰۴	.....	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی

۱۰۹	مبحث دوم: ضرورت پرهیز از ارتباط اینترنتی دوستانه با دشمنان
۱۰۹	گفتار اول: ادله فقهی
۱۲۹	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی
۱۳۲	مبحث سوم: نهی از ورود به محافل اینترنتی دشمنان خدا و بدعت گذاران
۱۳۲	گفتار اول: ادله فقهی
۱۳۸	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی
۱۴۱	مبحث چهارم: ضرورت مبارزه با انتشار الکترونیکی محتوای ضلال
۱۴۱	گفتار اول: ادله فقهی
۱۷۷	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی
۱۶۹	مبحث پنجم: ضرورت پایه‌ریزی نظام خودجوش پالایش از درون جامعه و خانواده
۱۷۹	گفتار اول: ادله فقهی
۱۷۷	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی
۱۸۱	مبحث ششم: ضرورت کاربرد برخورد توأم با حفظ کرامت انسانی در پالایش
۱۸۱	گفتار اول: ادله فقهی
۱۹۴	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی
۱۹۷	مبحث هفتم: موارد ضرورت برخوردهای قهری و چگونگی آن در فضای مجازی
۱۹۷	گفتار اول: ادله فقهی
۲۲۹	گفتار دوم: تبیین وظایف حاکمیتی در فضای مجازی
۲۳۵	خاتمه: نتایج و دستاوردهای پژوهش
۲۳۶	الف) نقد و بررسی فهرست مصادیق محتوای مجرمانه
۲۴۷	ب) سیاست‌های کلان پیشنهادی در برخورد با محتوای مجرمانه
۲۵۳	ج) خلاصه و جمع بندی مطالب
۲۵۶	فهرست منابع
۲۹۱	پیوست اول: فهرست منتشره کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه
۲۹۱	الف) محتوا علیه عفت و اخلاق عمومی
۲۹۳	ب) محتوا علیه مقدسات اسلامی
۲۹۴	ج) محتوا علیه امنیت و آسایش عمومی
۲۹۷	د) محتوا علیه مقامات و نهادهای دولتی و عمومی
۲۹۸	ه) محتوای که برای ارتکاب جرائم رایانه‌ای به کار می‌رود (محتوا مرتبط با جرائم رایانه‌ای)
۳۰۱	و) محتوای که تحریک، ترغیب یا دعوت به ارتکاب جرم می‌کند (محتوای مرتبط با سایر جرائم) ...
۳۰۳	ز) محتوای مجرمانه مربوط به امور سمعی و بصری و مالکیت معنوی
۳۰۴	ح) محتوای مجرمانه مرتبط با انتخابات مجلس شورای اسلامی و مجلس خبرگان رهبری
۳۰۹	ط) محتوای مجرمانه مرتبط با انتخابات ریاست جمهوری
۳۲۰	پیوست دوم: مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای
۳۲۶	پیوست سوم: رأی شماره ۸۱/۴۶۴-۸۱/۱۲/۲۵-۱۳۸۱ هیئت عمومی دیوان عدالت اداری

مقدمه

۱) تبیین موضوع

پالایش محتوا معادل فارسی فیلترینگ^۱ است که در قانون جرائم رایانه‌ای^۲ معادل‌سازی شده است.

پالایش محتوا به زبان ساده عبارت است از محدود ساختن دسترسی کاربران اینترنت به پایگاه‌ها و خدمات اینترنتی که بر اساس ملاحظات فرهنگی و سیاسی یک کشور، دسترسی به آن‌ها برای عموم مردم مناسب نیست.

در خصوص فرصت یا تهدید بودن فضای مجازی به‌طور کلی با دو رویکرد یک‌جانبه مواجه هستیم. رویکردی که سراسر فضای مجازی را خطر می‌بیند و با محدودیت جدی آن موافق است و رویکردی که سراسر آن را فرصت می‌بیند و با هر محدودیتی مخالف است؛ اما رویکرد واقع‌گرایانه این است که همان‌طور که فضای مجازی سرشار از فرصت است، سرشار از تهدید نیز هست. این دقیقاً مشابه این است که جامعه انسانی سرشار از فرصت است و ضمناً سرشار از تهدیدهایی همچون ویروس‌های خطرناک و امراض مسری و امثال آن؛ اما هیچ‌گاه این مخاطرات سبب نمی‌شود که ما از ورود به اجتماع خودداری کنیم؛ بنابراین مخاطرات فضای مجازی نیز نباید ما را از ورود به آن محدود سازد.

در شرایط امروز جامعه و با وجود وابسته شدن بسیاری از شئون زندگی بشری به فضای مجازی از یک‌سو و امکانات مختلف گریز از پالایش، صحبت از پالایش رفته رفته رنگ می‌بازد و تنها راه مؤثر مصون‌سازی افراد از مخاطرات این فضا، آگاه‌سازی و به عبارتی بالا بردن سواد رسانه‌ای است. در غیر این صورت پالایش فقط سبب تأخیر جزئی در انتشار آثار مخرب در فضای مجازی خواهد شد و موج سهمگین محتوای مخرب به زودی سد فرهنگی و اعتقادی جامعه را ویران خواهد ساخت.

^۱ Filtering

^۲ روزنامه رسمی شماره ۱۸۷۴۲-۱۳۸۸/۴/۱۷

از سوی دیگر فضای سایبر و به ویژه شبکه‌های اجتماعی به عرصه‌ای بسیار حائز اهمیت تبدیل شده است که ادارات دولتی، احزاب سیاسی، رسانه‌ها، بنگاه‌های اقتصادی و ... هر یک می‌توانند با حضور قدرتمند در این عرصه قدرت و حوزه تأثیرگذاری خود را در راستای اهداف خود افزایش دهند.

فضای مجازی در حال حاضر می‌تواند به عنوان یک عامل تعیین‌کننده در قدرت اقتصادی و اجتماعی یک کشور تأثیرگذار باشد.

علاوه بر آن امروزه اعمال پالایش به عنوان مهم‌ترین عامل مؤثر در نارضایتی مشتریان و عامل مهم کاهش قدرت رقابتی ارائه‌دهندگان خدمات اینترنتی مطرح است. همچنین به عنوان یک عامل مهم در افزایش و یا کاهش ریسک اقتصادی فعالان تارنماهای اینترنتی مطرح است که اگر تابع ضوابط مشخص نباشد، فعالان تارنماهای اینترنتی که با انگیزه‌های اقتصادی در این زمینه وارد می‌شوند را در معرض خطر پالایش ناگهانی قرار می‌دهد و احتمال ضرر اقتصادی آنان را بالا می‌برد.

عده‌ای نیز نگران استفاده ابزاری از پالایش در محدود کردن آزادی بیان هستند. اجرای پالایش برای کودکان از دیگر دغدغه‌هایی است که حتی در سطح جهانی از ناحیه سازمان‌های بین‌المللی به صورت جدی پیگیری می‌شود.

بر خلاف تبلیغات خلاف واقع رسانه‌های غربی، پالایش اینترنت، در کشورهای مختلف دنیا حتی آمریکا و فرانسه البته با شدت و ضعف متفاوت اعمال می‌شود. در این میان کشورهای چین، کره شمالی و عربستان جزء کشورهایی برشمرده می‌شوند که پالایش شدیدی را اعمال می‌نمایند.^۱

علاوه بر آن، برخی محتواها هستند که اصل مقابله و پالایش آن‌ها در میان همه کشورها پذیرفته شده است، اما شیوه و سطح آن مختلف است.

از دیدگاه کلان در تعیین جایگاه بحث پالایش در ساختار جامعه می‌توان گفت پالایش بخشی از نظام دفاعی یک جامعه است که در راستای دفاع از ارزش‌های اساسی آن در

---

^۱ دبیرخانه کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، *پالایش و نظارت بر اینترنت در کشورهای جهان*، تارنمای رسمی کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه، بازیابی: ۱۳۹۵/۱/۱۵:

www.internet.ir/other_countries.html

عرصه‌های چهارگانه اخلاق، دین، سیاست و اقتصاد مطابق با مؤلفه‌های خاص هر جامعه طراحی شده است.

لازم به ذکر است قطعاً موضوعات ضد اخلاقی و مکتبی آن‌گونه که در جامعه ما مطرح است در جوامع غربی و لائیک مطرح نیست؛ اما در هر حال همان جوامع نیز در زمینه‌های اخلاقی تقیدات و پایبندی‌هایی دارند که بر اساس آن حداقل با هرزه‌نگاری کودکان یا روابط جنسی خشونت‌بار برخوردارهای جدی و سخت‌گیرانه دارند. همین‌طور در جوامع سرمایه‌داری اصول سرمایه‌داری جایگاهی همچون اعتقادات دینی ما را دارند که هیچ‌کس اجازه تعرض و تشکیک در آن‌ها را ندارد.

در کشور ما متولی تعیین ضوابط فنی پالایش و تعیین موارد آن کارگروه تعیین مصادیق مجرمانه است که طبق مواد ۲۱ و ۲۲ قانون جرائم رایانه‌ای در دادستانی کل کشور متشکل از ۱۱ عضو از سازمان‌های ذی‌ربط تشکیل گردیده است.

این کارگروه فهرست مصادیق محتوای مجرمانه مورد پالایش را در ۹۲ محور اعلام نموده است که رئوس آن‌ها عبارتند از: محتوای علیه عفت و اخلاق عمومی، محتوای علیه مقدسات اسلامی، محتوای علیه امنیت و آسایش عمومی، محتوای علیه مقامات و نهادهای دولتی و عمومی، محتوایی که برای ارتکاب جرائم رایانه‌ای به کار می‌رود، محتوایی که تحریک، ترغیب یا دعوت به ارتکاب جرم می‌کند، محتوای مجرمانه مربوط به امور سمعی و بصری و مالکیت معنوی، محتوای مجرمانه مرتبط با انتخابات مجلس شورای اسلامی و مجلس خبرگان رهبری، محتوای مجرمانه مرتبط با انتخابات ریاست جمهوری.^۱ اما شیوه پالایشی که در حال حاضر در کشور اجرا می‌شود، حتی از ناحیه افراد دلسوز نظام نیز مورد انتقاد است.

کارشناسان اجتماعی با عنایت به ناکارآمد بودن پالایش در مقابله با محتویات غیراخلاقی و تأثیرات بسیار نامطلوب این محتواها بر سلامت اخلاقی جامعه و متزلزل نمودن بنیان خانواده‌ها، ایجاد فرهنگ صحیح استفاده از اینترنت را بسیار مهم‌تر از اعمال پالایش اعلام می‌نمایند. به ویژه که به صورت سازمان‌یافته اقداماتی از ناحیه دشمنان کشور و به ویژه آمریکا با صرف هزینه‌های فراوان در راستای ارائه خدمات گریز از پالایش صورت گرفته است.

---

^۱ ر.ک: پیوست شماره ۱.

نظریاتی هم مبتنی بر این موضوع شکل گرفته است که می‌بایست کاربران اینترنت سطح‌بندی شوند و به تناسب سطح آن‌ها، سطوح مختلفی از پالایش نسبت به آن‌ها ارائه شود. مجموعه موارد یادشده سبب شکل‌گیری این سؤال اساسی می‌شود که دین مبین اسلام که خداوند متعال آن را کامل‌ترین دین معرفی نموده است، چه راهکاری برای پیروان خود در این امر ارائه می‌دهد و نقش و وظیفه هریک از مردم و حکومت در این زمینه چیست؟ در مورد پالایش مزایایی از جمله ممانعت از گسترش سریع فساد اخلاقی و سستی ایمان در جامعه، پیشگیری از لو رفتن اطلاعات مالی و کلاهبرداری‌های کلان اینترنتی، جلوگیری از ضربه‌های اقتصادی به سازمان‌های مختلف، تأمین امنیت کودکان و خانواده‌ها در اینترنت، جلوگیری از انتشار اطلاعات نادرست در جامعه و هتک حرمت افراد و معایبی همچون کندی سرعت اینترنت، اتلاف وقت محققان، تضعیف فناوری اطلاعات و ممانعت از گسترش کاربردهای مفید آن، پالایش بی‌جهت تارنماهای مفید علمی و پژوهشی، از بین رفتن قبح قانون‌شکنی با سوق دادن افراد به استفاده از ابزار گریز از پالایش و تهدید امنیت اطلاعات از ناحیه ارائه‌دهندگان این ابزارهای غیرقانونی، تحمیل هزینه‌های بسیار زیاد برای اعمال پالایش بر دولت و نیز ارائه‌دهندگان خدمات دسترسی به اینترنت، ممانعت از پخش سریع برخی اخبار مفید در جامعه و اطمینان بخشی بیجا به خانواده‌ها منجر به عدم نظارت بر فرزندان مطرح است.

به نظر می‌رسد هم مزایا و هم معایب یادشده صحیح باشند؛ اما مهم آن است که پالایش باید به چه شیوه‌ای و در چه حد اعمال شود که دارای حداکثر مزایا و حداقل معایب باشد؟ آیا پالایش در شرایط کنونی سبب نمی‌شود که بنا به قاعده «الانسان حریص علی ما منع» افراد جامعه بیشتر به استفاده از شگردهای گریز از پالایش روی بیاورند و بیشتر از محتویات پالایش‌شده آسیب ببینند؟

آیا پالایش سبب نمی‌شود که مسئولان فرهنگی کشور در سایه آسودگی خیال کاذب ناشی از آن، در ترویج فرهنگ مناسب مبتنی بر خودساختگی افراد در ترک خودجوش محتویات غیراخلاقی و مضر یا مصون ماندن از انحرافات فکری و عقیدتی یا صیانت خود در مقابل کلاهبرداران و مجرمان اینترنتی کوتاهی بورزند؟

به عبارت دیگر آیا اعمال پالایش می‌تواند موجب شکل گرفتن شخصیتی در افراد جامعه شود که توانایی تحلیل و بررسی محتویات فراوانی که از راه‌های مختلف ارتباطی به آن‌ها

می‌رسد را داشته باشند و در دنیای مجازی که هیچ محدودیتی را بر نمی‌تابد و افراد جامعه عملاً در برابر موج جهانی شدن قرار دارند، قدرت انتخاب راه درست زندگی مبتنی بر تعالیم دینی را به آنان بدهد و در گرداب امواج خروشان فرهنگ منحط غربی غرق نشوند؟

موضوع اصلی که در این پژوهش مورد بحث جدی قرار می‌گیرد این است که آیا با وجود شیوه‌های مختلف گریز از پالایش که به راحتی در اختیار همه اقشار جامعه به ویژه نوجوانان و جوانان قرار می‌گیرد، آیا پالایش اجباری به شیوه فعلی که در کشور اعمال می‌شود، مؤثر و منطبق با آموزه‌های اسلام است؟

در موضوع اصل جواز شرعی اعمال پالایش، مقالات و پایان‌نامه‌هایی نوشته شده که جملگی دلالت بر جواز شرعی این امر داشته‌اند و می‌توان گفت که این امر از بدیهیات عقلی است که بنای عقلا نیز با وجود مخاطرات جدی همه‌جانبه در فضای مجازی، حکم می‌کند که نباید در فضای مجازی دسترسی به هر مطلبی برای هر شخصی آزاد باشد. چنانکه در کنوانسیون‌های بین‌المللی نیز اصل حق اعمال پالایش برای دولت‌ها به رسمیت شناخته شده است.^۱

بنابراین در پژوهش حاضر نه به اصل جواز پالایش، بلکه به واکاوی محدوده مجاز آن از منظر فقهی پرداخته‌ایم و سعی شده است اصول سیاست دفاعی در فضای سایبر، مبتنی بر آموزه‌های دین مبین اسلام استخراج گردد تا در انتها سیاست‌های کشور در این زمینه مورد نقد قرار داده شود و شیوه‌ای منطبق با آموزه‌های دینی پیشنهاد داده شود.

از سوی دیگر ساختار قانونی پالایش در کشور و «فهرست مصادیق محتوای مجرمانه» نیازمند بررسی حقوقی و شرعی است.

به عنوان مثال با توجه به اینکه محتوای موضوع پالایش در خارج از کشور تولید و منتشر می‌شوند، حکومت اسلامی چه وظیفه‌ای نسبت به آن دارد؟ اگر وظیفه اعمال پالایش محتوا از نظر شرعی برای حکومت اسلامی از باب امور حسبی، تربیت اخلاقی یا امر به معروف و نهی از منکر وجود دارد، حدود اعمال این وظیفه چیست؟ مخاطب این اقدامات چه اقشاری از جامعه باید باشند؟ این وظیفه به چه نحو اجرا شود که به جای نهی از منکر عملاً سبب ترغیب اشخاص به گریز از پالایش و اشاعه بیشتر فحشا نشود و از یک سو بار مالی بیهوده بر

---

^۱ جلالی فراهانی، امیرحسین، *مزیت‌ها و محدودیت‌های فضای سایبر در حوزه‌های آزادی بیان*، ص ۷۱؛ کاوندی کاتب، ابوالفضل، میرزایی، میثم، *جهانی‌شدن، اسلام و فضای سایبر*، ص ۷۴.

بیت‌المال تحمیل کند و از سوی دیگر سرمایه مردم مسلمان به جیب عده‌ای از دشمنان که امکانات گریز از پالایش را ارائه می‌دهند، سرازیر نشود؟
در مسائل سیاسی نیز همین چالش‌ها وجود دارد.
نتیجه اینکه اعمال پالایش محتوا را نمی‌توان به سادگی در همه زمینه‌ها حتی در زمینه محتوای واقعاً مجرمانه به طور مطلق پذیرفت و تعیین حد و مرز و شرایط آن نیازمند موشکافی جدی در تمامی زوایای موضوع از حیث فقهی است که سعی شده است در حد توان به این امر پرداخته شود.

۲) اهمیت و ضرورت

موضوع پالایش این روزها یکی از بحث‌های چالش‌برانگیز روز است که جنبه سیاسی جدی نیز به خود گرفته است؛ اما آنچه بیش از جنبه‌های سیاسی و مدت‌ها قبل از طرح جدی این موضوعات در عرصه سیاست، ذهن این‌جانب را درگیر کرده بود، مشاهده وضعیت نامطلوب پالایش در کشور و ظهور و بروز هر روزه آثار نامطلوب تهاجم فرهنگی در جامعه و رسوخ این آثار در زندگی مردم است. زندگی‌هایی که از هم پاشیده می‌شوند و جوانان معصومی که در این جبهه جنگ نرم پامال اهداف شوم استکبار جهانی می‌شوند و معصومیت آن‌ها بر باد می‌رود و مسئولانی که فقط و فقط به اعمال پالایش ناکارآمد بدون هیچ طرح و برنامه خاصی برای آینده فرهنگ فضای مجازی کشور می‌اندیشند.

از سوی دیگر شخصاً به عنوان یک مسلمان مدت‌هاست این دغدغه را داشته و دارم که تکلیفم در برخورد با محتویات غیراخلاقی اینترنت نسبت به خود و خانواده و تربیت فرزند چیست؟ در شرایط کنونی جامعه که زندگی جزیره‌ای و عدم استفاده از فناوری‌های جدید غیرقابل تصور است، چگونه باید رفتار نمود تا ضمن بهره‌برداری حداکثری از قابلیت‌های فناوری اطلاعات، حداقل آسیب‌های روحی و روانی و فرهنگی و دینی برای خانواده و جامعه حاصل شود؟

پس با این اعتقاد که خداوند متعال با نزول قرآن بر پیامبر خاتم (ص)، هیچ‌گاه و در هیچ شرایطی انسان مسلمان و جامعه اسلامی را بدون راهنما و بلا تکلیف رها نکرده است، بر آن شدم تا حد امکان و توان و با کمک و یاری اساتید بزرگوار در خصوص ترسیم نقشه راه

حاکمان جامعه اسلامی در خصوص پدیده نوظهور اینترنت و انحرافات موجود در آن مبتنی بر تعالیم اسلامی تلاشی هرچند کوچک به سهم خود انجام دهم. ضمناً در این مسیر، راه تربیت اخلاقی خود و خانواده خود را نیز بیابم و در زندگی به کار ببندم.

می‌توان دو محور ذیل را به عنوان یکی از قوی‌ترین انگیزه‌های انتخاب موضوع برشمرد: تبیین توانایی و کارآمدی دین مبین اسلام در زمینه برآوردن نیازهای جامعه بشری به بهترین وجه، حتی در جدیدترین عرصه‌های زندگی بشر همچون فضای مجازی. تبیین برتری آموزه‌های دین اسلام در ساختن انسان‌هایی که در هر شرایط و در هر نقطه از دنیا و تحت شدیدترین تهاجمات اخلاقی و فکری، با تشخیص صحیح و با دیدگان باز از عقاید و هویت اسلامی خود دست‌بردار نخواهند بود. امروزه تعداد قابل توجهی از جمعیت کشور از اینترنت استفاده می‌کنند. هرچند متأسفانه به دلیل عدم اهمیت به جمع‌آوری آمار دقیق در کشور در همه عرصه‌ها، در این عرصه نیز آمار دقیق و قابل استنادی وجود ندارد.

ضریب نفوذ اینترنت رقمی است که درصد افراد استفاده‌کننده یک کشور یا منطقه را از اینترنت به نسبت کل جمعیت آن اعلام می‌کند.

در سال ۱۳۹۴ و بر مبنای سرشماری انجام‌شده مرکز آمار ایران در «طرح آمارگیری برخورداری خانوارها و استفاده افراد از فناوری اطلاعات و ارتباطات» این رقم برای سال ۱۳۹۴ معادل ۴۱/۶ درصد و برای افراد ۶ سال به بالای کشور ۴۵/۳ درصد اعلام شده است.^۱ پنجمین مرحله این طرح نیز در پاییز سال ۱۳۹۶ انجام شده است که هنوز نتایج رسمی آن منتشر نشده است.^۲

بر اساس آخرین آمار جهانی اعلامی اتحادیه بین‌المللی مخابرات به عنوان مرجع رسمی بین‌المللی برای اعلام آمار و رتبه‌بندی کشورهای دنیا از حیث پیشرفت‌های فناوری اطلاعات

---

^۱ مرکز آمار ایران، نتایج طرح آمارگیری برخورداری خانوارها و استفاده افراد از فناوری اطلاعات و ارتباطات-۱۳۹۴، ص ۲۵.

^۲ تارنمای درگاه پایش جامعه اطلاعاتی جمهوری اسلامی ایران، آغاز پنجمین طرح آمارگیری دسترسی خانوارها و استفاده افراد از فناوری اطلاعات و ارتباطات، انتشار: ۱۳۹۶/۸/۲۲، بازیابی: www.mis.ito.gov.ir: ۱۳۹۷/۲/۵

بر مبنای آمار اعلامی رسمی خود کشورها، این رقم تا سال ۲۰۱۵ (۱۳۹۴) ۴۵/۳۳ درصد اعلام شده است.^۱

تارنمای اطلاع‌رسانی جهانی «وضعیت زیست اینترنت» که یکی از معتبرترین مراجع آماری جهان است هم این رقم را به صورت تخمینی برای سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ به ترتیب ۴۶ و ۴۸/۹ اعلام نموده است.^۲

در حال حاضر آمار رسمی برای ضریب نفوذ اینترنت کشور در دست نیست اما می‌توان چنین گفت که حدود نیمی از جمعیت کشور در جامعه مجازی کشور حضور دارند که ضرورت برنامه‌ریزی فرهنگی برای این فضا را دوچندان می‌کند.

واقعیت جامعه ما این است که در زمینه مسائل فرهنگی هیچ‌گونه نقشه راه مشخص و متولی واحدی که اقدام به تدوین برنامه‌های جامع مهندسی فرهنگی نماید و راهکارهای فرا سازمانی و فرا بخشی تهیه و با یک ضمانت اجرای قوی به اجرا بگذارد وجود ندارد.

این در شرایطی است که مقام معظم رهبری از حدود بیش از بیست سال پیش نسبت به خطر تهاجم فرهنگی هشدارهای جدی و مکرر اعلام داشته‌اند و مردم و به ویژه مسئولان را به خطر جدی موجود در این عرصه توجه داده‌اند.

متأسفانه با گسترش فناوری اطلاعات و افزایش خیره‌کننده کاربران فضای مجازی، این موضوع اهمیت بیشتری یافته است، اما همچنان بدون هرگونه برنامه‌ریزی منسجم و مشخص و بدون هرگونه متولی واحد و قدرتمند در این زمینه در برخورد با موضوعاتی همچون پالایش محتوای مجرمانه به صورت منفعلانه اقداماتی انجام می‌گیرد که به دلیل عدم انسجام و عدم توانایی نهادهای فرهنگی مربوطه در هدایت صحیح جامعه، موضوعاتی همچون تلگرام و ... به عنوان یک معضل اجتماعی در سطح کلان مطرح می‌شود و نهادهای تصمیم‌ساز عملاً قادر به تصمیم‌گیری جدی در این زمینه نیستند.

---

¹ Percentage of individuals using the Internet.

² Internet Users in Iran.

نکته: طبق اعلام این وب‌گاه، ضریب نفوذ اعلامی برای سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ تخمینی می‌باشند.

مقام معظم رهبری به مناسبت‌های مختلف اهمیت موضوع فضای مجازی و ضرورت هوشیاری در این فضای را برای حفظ استقلال و منافع کشور متذکر شده‌اند که برای نمونه به چند مورد از این هشدارها و رهنمودها اشاره می‌کنیم:^۱

«یکی دیگر از چیزهایی که در مدیریت کشور - که بتوانید کشور را اداره کنید - تأثیر دارد، مسئله‌ی فضای مجازی است؛ فضای مجازی خیلی مهم است. در مسئله‌ی فضای مجازی، آنچه از همه مهم‌تر است، مسئله‌ی شبکه‌ی ملی اطلاعات است. متأسفانه در این زمینه کوتاهی شده، کاری که باید انجام بگیرد، انجام نگرفته؛ این [طور] نمی‌شود. اینکه ما به‌عنوان اینکه نباید جلوی فضای مجازی را گرفت، در این زمینه‌ها کوتاهی کنیم، این مسئله‌ای را حل نمی‌کند و منطقی هم نیست. خوب امروز فضای مجازی مخصوص ما که نیست، همه‌ی دنیا امروز درگیرند با فضای مجازی؛ کشورهایی که شبکه‌ی ملی اطلاعات درست کرده‌اند و [فضای مجازی را] کنترل کرده‌اند به نفع خودشان و به نفع ارزش‌های موردنظر خودشان، یکی دو تا نیستند. بهترین کشورها، قوی‌ترین کشورها، در این زمینه‌ها خط قرمز دارند؛ راه نمی‌دهند؛ خیلی از بخش‌های فضای مجازی اعزام‌شده‌ی از سوی آمریکا و دستگاه‌های پشت سر و پشت صحنه این قضیه را راه نمی‌دهند؛ کنترل می‌کنند. ما هم باید کنترل کنیم؛ این کنترل کردن معنایش این نیست که ما ملت را از فضای مجازی محروم کنیم؛ نه معنایش این نیست. امروز به‌منی از گزاره‌های درست و نادرست دارد روی سر مراجعین اینترنت ما فرود می‌آید؛ اطلاعات غلط، اطلاعات نادرست، اطلاعات مضر، شبهه اطلاعات - بعضی چیزها اطلاعات واقعی نیست، اطلاع‌نمایی است - خوب این‌ها دارد مثل یک به‌منی فرود می‌آید؛ ما چرا باید اجازه بدهیم این اتفاق بیفتد؟ ما چرا باید اجازه بدهیم آن چیزهایی که برخلاف ارزش‌های ما است، برخلاف آن اصول مسلم‌ه ما است، برخلاف همان

---

^۱ از مقام معظم رهبری طی دو مطلب بسیار مهم به صورت متواتر در اهمیت فضای مجازی نقل شده است که یکی از این نقل‌قول‌ها در تارنمای دفتر معظم‌له نیز منتشر شده است لیکن به دلیل عدم دسترسی به منبع مستقیم ایشان از ذکر آن‌ها در متن خودداری شد. (نقل قول با عنوان منبع یکسان است):

- دفتر مقام معظم رهبری، **اهمیت فضای مجازی به اندازه اهمیت انقلاب اسلامی است** (گفت‌وگو با حجة الاسلام والمسلمین دکتر حمید شهریاری، رئیس مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی و عضو شورای عالی فضای مجازی)، تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، انتشار: ۱۳۹۰/۱۲/۲۶ بازیابی: ۱۳۹۵/۱/۱۵: farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=19272
- تارنمای خبری تحلیلی صراط‌نیوز، **اگر رهبر نبودم رئیس فضای مجازی می‌شدم**، انتشار: ۱۳۹۳/۷/۲۱، بازیابی: ۱۳۹۵/۱/۱۵: www.seratnews.com/fa/news/202648

اجزا و عناصر اصلی هویت ملی ما است، به وسیله کسانی که بدخواه ما هستند، در داخل کشور توسعه پیدا کند؟ نه. کاری کنید که از منافع و سودها و بهره‌های فضای مجازی همه بتوانند استفاده کنند، سرعت اینترنت را افزایش هم بدهید - این کارهایی که باید انجام بگیرد، انجام بگیرد - اما در آن چیزهایی که به ضرر کشور شما، به ضرر جوان شما و به ضرر افکار عمومی شما نیست؛ این چیز خیلی مهمی است؛ این کار باید انجام بگیرد؛ بنابراین، مسئله‌ی شبکه‌ی ملی اطلاعات هم خیلی مهم است.^۱

«امروز تأثیر رسانه‌ها و تلویزیون‌ها و هنرها و این شبکه‌های عظیم اطلاع‌رسانی اینترنتی و... از سلاح و از موشک و از بمب اتم بیشتر است.»^۲

«استقلال فرهنگی در این است که سبک زندگی را، سبک زندگی اسلامی - ایرانی انتخاب بکنیم... تقلید از غرب و از بیگانه در سبک زندگی، درست نقطه‌ی مقابل استقلال فرهنگی است. امروز نظام سلطه بر روی این مسئله دارد کار می‌کند؛ همین مسئله‌ی مهندسی اطلاعات، این ابزارهای جدیدی که وارد میدان شده است، این‌ها همه ابزارهایی هستند برای تسلط بر فرهنگ یک کشور. بنده با این حرف نمی‌خواهم بگویم این ابزارها را از زندگی خودمان خارج کنیم؛ نه این‌ها ابزارهایی هستند که می‌توانند مفید واقع بشوند اما سلطه‌ی دشمن را از این ابزارها بایستی سلب کرد. نمی‌توانید شما برای اینکه مثلاً فرض بفرمایید رادیو و تلویزیون داشته باشید، رادیو تلویزیونتان را بدهید در اختیار دشمن؛ اینترنت هم همین جور است، فضای مجازی هم همین جور است، دستگاه‌های اطلاعاتی و ابزارهای اطلاعاتی هم همین جور است، این‌ها را نمی‌شود در اختیار دشمن قرار داد؛ امروز در اختیار دشمن است؛ وسیله و ابزار نفوذ فرهنگی است؛ ابزار سلطه‌ی فرهنگی دشمن است.»^۳

«این فضای مجازی امروز از فضای حقیقی زندگی ما چند برابر بزرگ‌تر شده؛ بعضی‌ها اصلاً در فضای مجازی تنفس می‌کنند؛ اصلاً آنجا تنفس می‌کنند، زندگی‌شان در فضای مجازی است. جوانان هم سروکار دارند با فضای مجازی، با انواع و اقسام چیزها و کارها، با

---

^۱ دفتر مقام معظم رهبری، **بیانات در دیدار مسئولان نظام در هفدهمین روز از ماه مبارک رمضان**، تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، انتشار: ۱۳۹۶/۳/۲۲، بازیابی: ۱۳۹۷/۱/۱۵: farsi.khamenei.ir/speech-content?id=36824

^۲ دفتر مقام معظم رهبری، **بیانات پس از بازدید از سازمان صدا و سیما**، تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، انتشار: ۱۳۸۳/۲/۲۸، بازیابی: ۱۳۹۵/۱/۱۵: farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3232

^۳ دفتر مقام معظم رهبری، **بیانات در مراسم بیست و هفتمین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمه‌الله)**، تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، انتشار: ۱۳۹۵/۳/۱۴، بازیابی: ۱۳۹۶/۱/۱۵: farsi.khamenei.ir/speech-content?id=33259

برنامه‌های علمی‌اش، با اینترنتش، با شبکه‌های اجتماعی‌اش، با مبادلات و امثال این‌ها سروکار دارند؛ خب، اینجا لغزشگاه است. هیچ‌کس نمی‌گوید آقا جاده نکش. اگر شما در یک منطقه‌ای جاده‌ای لازم دارید، خیلی خب، جاده بکش، جاده اتوبان هم بکش اما مواظب باش! آنجایی که ریزش کوه محتمل است، آنجا محاسبه‌ی لازم را بکنید. ما به دستگاه‌های ارتباطی خودمان، به مجموعه‌ی وزارت ارتباطات و شورای عالی مجازی - که بنده از آن هم گله دارم - سفارشمان این است. ما نمی‌گوییم این راه را ببندید؛ نه، اینکه بی‌عقلی است. یک کسانی نشسته‌اند، فکر کرده‌اند، یک راهی باز کرده‌اند به‌عنوان این فضای مجازی و به قول خودشان سایبری؛ خیلی خب، از این استفاده کنید منتها استفاده‌ی درست بکنید؛ دیگران دارند استفاده‌ی درست می‌کنند؛ بعضی از کشورها طبق فرهنگ خودشان این دستگاه‌ها را قبضه کرده‌اند. ما چرا نمی‌کنیم؟ چرا حواسمان نیست؟ چرا رها می‌کنیم این فضای غیر قابل کنترل و غیر منضبط را؟ مسئولند، یکی از مسئولین هم همین‌ها هستند؛ دستگاه وزارت ارتباطات است»^۱.

«ما در مورد فضای مجازی این را می‌گوییم؛ می‌گوییم مواظب شلیک توپخانه دشمن باشید در این فضا؛ حواستان باشد. از این فضا، دشمن علیه هویت شما، موجودیت شما، نظام شما، انقلاب شما استفاده نکند. آمارهای بی‌پایه می‌دهند، دروغ می‌گویند، نسبت دروغ می‌دهند، چهره‌های مورد قبول مردم را - که باید مردم به این‌ها اعتقاد داشته باشند - تخریب می‌کنند، موفقیت‌های انقلاب را کتمان می‌کنند، دروغ‌انگاری می‌کنند؛ ناموفقیت‌ها را، ضعف‌ها را، کاستی‌ها را اگر یکی است هزار تا جلوه می‌دهند، اگر یک جا است به همه جا تعمیم می‌دهند؛ کارهای دشمن این‌ها است»^۲.

«غوغایی است در دنیا؛ در دنیای مجازی. در دنیای رسانه‌های صوتی و تصویری، صداها رسانه و با یک اعتبار هزارها رسانه، در حال بمباران افکار جوان‌های ما هستند؛ بعضی از آن‌ها سعی می‌کنند جوان‌ها را از دین برگردانند، بعضی سعی می‌کنند آن‌ها را از نظام اسلامی منصرف کنند، بعضی سعی می‌کنند آن‌ها را به ایجاد اختلاف وادار کنند، بعضی سعی می‌کنند آن‌ها را در خدمت هدف‌های خبیث خود بگیرند، بعضی سعی می‌کنند آن‌ها

---

^۱ دفتر مقام معظم رهبری، *بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان*، تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، انتشار: ۱۳۹۵/۲/۱۳، بازیابی: ۱۳۹۶/۱/۱۵؛

farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32970

^۲ دفتر مقام معظم رهبری، *بیانات در دیدار اعضای شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی*، تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، انتشار: ۱۳۹۶/۱۰/۶، بازیابی: ۱۳۹۷/۱/۱۵؛

farsi.khamenei.ir/speech-content?id=38575